

הגמול המפצה על עבודת נמלים

על ספרה של זיוה שמיר – חן הנסתר, תעלומות מארכיון ביאליק

זיוה שמיר מודה בספר שלפנינו,¹ כי הגם שכניסתה לעולם מחקר הספרות נבעה ממקורות גרידא (נענתה למודעה יחידה במינה של מכון כץ אשר חיפש חוקר ספרות...), ולמרות ששקלה דרכי עיסוק אחרות (כגון תרגום סימולטני מאנגלית), הרי שמחקרה גרמו לה סיפוק אדיר, ואף אושר בל ישוער: המחקר הפגיש אותה עם גאונים כמו י"ל גורדון, ביאליק, אלתרמן, עגנון (שעליהם ועל אחרים כתבה בשלושים ספריה), וממש לא ניתן לתאר את הנחת הגדולה שהיא שואבת כאשר היא מצליחה לגלות שיר גנוז, מכתב, סיפור – לא חתומים – שהיא מצליחה להעניק להם "אבא". עניינו של הספר שלפנינו הוא, אם כן, חתירה אל הנסתר האלו, ותיאור עבודת הנמלים הנדרשת ממנה כדי להופכן לנגלות.

זיוה שמיר מתארת בפרוטרוט כיצד הצליחה לאתר מכתב של אלתרמן הצעיר לחנה רובינא ולידו שיר לירי גנוז בשם "רעי השחור ולבן", כיצד גילתה את ההקבלה לשירה של תרצה אתר "בלדה לאישה" ביצירתה של סילביה פלאת', גילוי שהתאמת לאחר פתיחת ארכיונה של המשוררת; כיצד זיהתה שהפואמה "איגרת" שראתה אור ב"לוח אחיאסף" תרס"ב, לא נכתבה בידי דוד פרישמן, המשורר הקבוע של "הלוח", אלא בידי ביאליק, ועוד גילויים מעניינים שיפורטו בהמשך.

מסתבר שביאליק לא שש להפגין בעלות על שירו "איגרת" בעיקר משום שיוסף קלוזנר (שלא ידע מי המחבר) תייג אותה כהלצה, וגם משום החלטתו של ביאליק לחדול מלחבר פואמות היתוליות. את כשרונו הטבעי לכתיבה עממית שזורה בהומור העביר ביאליק לז'נר אחר ביצירתו הפיוטית – ל"שירי העם" שלו ול"פזמונותיו".

זיוה שמיר מבקשת להתמודד גם עם חידת אי סיומה של הפואמה "יונה החייט", מונולוג דרמטי ארוך שעניינו גורלו של "קנטוניסט" (קורבן ממשלו של ניקולאי הראשון שהטיל על הקהילה היהודית מכסת מגויסים לצבא הצאר, גזירה שגרמה לתופעת החטופים, שנפגעה היו בעיקר ילדים מדלת העם). מורגשת ביצירה מורשתו של י"ל גורדון, שביאליק העריץ, אך גם מרד הן במסריו והן בפרוסודיה

¹ זיוה שמיר "חן הנסתר – תעלומות מארכיון ביאליק", ספרא 2016, 328 עמ'.

שער הספר חן הנסתר והמחברת שלו, זיוה שמיר, צילום: לירון אלמוג

שלו. יל"ג הרי כתב סיפור בשם "העצמות היבשות", שם הגיבור החטוף חוזר לקהילה עטור מדי שרד (על פי המסר היל"ג, לפיו היהודים צריכים לקחת חלק בעולה של המדינה כדי לקבל ממנה את זכויותיה). סיפורו של ביאליק "החצוצרה נתביישה" מראה כיצד המסר היל"ג נכשל, ויהודי משכיל ומעורב במדינה (חייל) נשאר יהודי מופלה. הטענה של מספר חוקרים על כך שביאליק לא סיים את הפואמה משום שלא הייתה לו הכרות עם ההווי הצבאי – מופרכת על ידי זיוה שמיר: היא מצאה קטע, שבו ביאליק ניסה לתאר את ההווי הזה, אלא שכנראה החליט לאחר "איגרת" ו"יונה החיית" לחדול מלכתוב מונולוגים סטיריים, שדוברים הם גיבורים זקנים. במקומם נוצרו היצירות ליריות שגיבורן צעיר, כגון "שירתי" ו"זוהר" (שבתחילתן היו יצירה אחת ששני חלקיה – פרק הצללים ופרק האור – היו רצף שירי אחד ששאלות רטוריות הפרידו בין פרק לפרק).

שלום עליכם וי"ח רבניצקי פרסמו במשך שנים את הפלייטונים שלהם ב"המליץ", ולסדרת הפלייטונים האלה הם קראו "קבורת חמור". ביאליק העריץ את הפלייטונים של יל"ג, ואחר כך של א"ל לוינסקי (שחתם על פלייטוניו בשם העט "ר' קרוב"). בשנת 1897 חדל שלום עליכם להשתתף בסדרה זאת בעקבות ההצלחה שנחל בקטעי "טוביה החולב" שפרסם אז, ואשר העניקו לו תגמול כספי הרבה יותר גדול מזה של "המליץ". את מקומו של שלום עליכם מילא ביאליק

משנת 1987, ויחד עם רבניצקי פרסם סדרה חדשה, לא חתומה, של פלייטונים בשם "דברים בטלים", שבה סייעו לאחד העם במאבקו כנגד הציונים "המדיניים".

אחת ההצלחות הגדולות של זיוה שמיר היא מציאת קטע של סיפור מאת ביאליק, שלא פורסם מעולם, ואשר אף אחד ממתעדיו של ביאליק איננו מזכיר אותו – הכוונה ל"הסתכלות והתבוננות", מין רשימה כלאחר יד המתארת תמונות קשות מחיי נישואים, להם עד מעין דייר משנה שרק אות ראשונה של שמו מופיעה בה: ב' (ביאליק?). זיוה שמיר מוצאת ברשימה זאת עקבותיה של השפעת פרויד על ביאליק (השפעה זו ניכרת אצלו למן שנות מפנה המאה לאחר פרסום פשר החלומות של אבי הפסיכואנליזה). היא אף משערת שלפנינו בבואה מעוקמת של תמונות מחיי הנישואים של ביאליק עצמו, נישואים של שידוך, שבהם רעייתו מניה לא הייתה מסוגלת לקרוא את יצירתו של בעלה. הרעייה אף התלוננה במכתב בידיש על כינויי גנאי שבעלה המשורר שולח לעברה (הדומים לאלה של הבעל בסיפור "הסתכלות והתבוננות").

ב"השילוח" בעריכת אחד העם התפרסם שיר בשם "לשיר או לבכות", חתום בידי מ' נ' וואלק. ידוע שאחד העם שיבץ רק שיר אחד בכל גיליון של "השילוח", ותמיד מעטו של משורר ידוע ומפורסם. הוא אף פעם לא נתן "הזדמנות" למשורר מתחיל, או לא ידוע, כגון פלוני מ' נ' וואלק. זיוה שמיר ערכה "בדיקת רקמות" של השיר, ומצאה שהוא ללא ספק יצירתו של ביאליק.

השיר "ראיתכם שוב בקוצר ידכם" עורר בזמנו (ראשית שנות השלושים של המאה הקודמת) פולמוס אדיר, שעניינו – למי התכוון המשורר בדבריו הקשים לאחר הקונגרס הציוני ה-17, בו הודה חיים וייצמן מראשות ההסתדרות הציונית, והרוויזיוניסטים נטשו את המקום בכעס על כך שהצעתם המיליטנטית לא התקבלה? בפולמוס היו מעורבים ז'בוטינסקי, שלונסקי, שלמה צמח, יעקב הורוביץ, משה גליקסון, נתן אלתרמן, א' מוקדוני, יעקב חורגין. פורסמו מכתבים ושיחות של ביאליק עם ב"צ כץ, יעקב כהן, מניה ביאליק, יצחק למדן. ביאליק שלל את הטענה שהוא כתב נגד הרוויזיוניסטים, אבל במכתבים ושיחות הוא מביע כעס, ואף שאט נפש כלפי התנהגותם, ואהדה לציונים הכללים ולמפלגת הפועלים. הוא מרמז כי כוונתו הייתה דווקא לשלונסקי, שטיינמן וחבורת "כתובים" היורדים לחייו. זיוה שמיר אספה את כל החומר הרב בנדון, בדקה את נסתריה של כל שורה בשיר, והשוותה אותו ל"אכן חציר העם", שיר שנכתב בעקבות הקונגרס הציוני הראשון, והגיעה למסקנה ש"ראיתכם" קובל נגד אוזלת היד של העם שמרוב מריבות אינו מצליח להקים הנהגה נאותה, ויחד עם זאת, הוא גם קובל בשיר זה על "רצח מלך" ו"רצח אב", שהקונגרס ערך לווייצמן (יורשו של אחד העם, נערצו של ביאליק), ואשר שטיינמן ושלונסקי מבקשים לערוך לו – להסיר את כתר בחיר המשוררים מעל ראשו. בימים ההם שקד ביאליק על תרגום "יוליוס קיסר" של שקספיר, מחזה המתאר את הפשע הנורא של רצח שליט, ותוצאותיו. ביצירה שמיר

תעלומה גדולה היא היעלם של שני כתבי יד של ביאליק: מסתבר שהוא כתב מחזה על חיי שלמה המלך, ועיבד את הרומן עזרא וזבדיה של מאיר קלנסקי (1866). רבים וטובים ידעו על המחזה (יונתן פוגרבינסקי, שלמה הלל'ס, י"ח רבניצקי, ישעיהו אוסטרין, דב סדן, יעקב בסר – אך באורח מסתורי הוא נעלם, או הועלם. זיוה שמיר אמנם מצאה את המחזה חתום בידי סופר אחר בכתב עת של ימי מלחמת העולם השנייה, והיא בטוחה בינה ובין עצמה שזה המחזה האבוד, אבל חסרות לה עדיין הראיות המכריעות, והעניין נתון בינתיים בצריך עיון.

*

לסיום שלוש הערות:

- אני מודה שלולא עבודת הנמלים של זיוה שמיר, ו"בדיקת הרקמות" האינטנסיבית שלה – לא הייתי מעלה בדעתי ש"איגרת", הפלייטון משנת 1987, "הסתכלות והתבוננות" וכו' הם משל ח"נ ביאליק. לאחר קריאת דברים אלה נראה לי כי טוב עשה המשורר שלא חתם עליהם, ואפילו גזז אותם. הפער בין יצירתו הקנונית לדברים אלה הוא אדיר. ברור שעבור המחקר – אין ערוך למציאת כתבים עלומים, אבל כיצירה בלטרסטית עצמאית – אין להם עמידה.
- לא ברור לי מדוע זיוה שמיר פותחת בניתוח מדוקדק של היצירות הנדונות, ורק אחר כך היא מביאה אותן במלואן. נראה לי שהדרך צריכה להיות הפוכה.
- אני מודה שאהבתי מאוד את קטעי המבוא, שם מתואר אירועים אחדים מקורות חיה של זיוה שמיר, של הוריה ושל סביה. הדברים כתובים בכישרון של סופרת, ללא "היובש" המצופה מחוקרת, אבל עד סוף הספר לא הבנתי איך דברים אלה מתיישבים עם המחקר המדוקדק שמופיע בהמשך. ובכן, מסתבר שהוידוי שבמבוא הוא בבחינת צוואה לילדיה ולנכדיה, שלא יוותרו ל"עורב הלקחן", שלוקח בעלות על יצירתם, כפי שקרה לאביה, שמורהו ניכס לעצמו סיפור שלו, כפי שקרה לאימה, ששכן נכלולי גזל ממנה פרס שהגיע לה על מציאת חבילה שהוצנחה מצפלין גרמני, כפי שקרה לזיוה שמיר עצמה שאחד מחשבי חוקריה של הספרות העברית עשה שימוש בדיסרטציה שלה ובממצאי מחקריה המוצגים בספר. תחושה של קיפוח בגין קנייניה שנגזלו ממנה וכישרון ספרותי הולידו אפוא פרק בלטרסטי ראוי לשמו. אמנם הספרות העברית זכתה בחוקרת אחראית, מסורה ומדקדקת כחוט השערה, אבל אולי היא הפסידה סופרת מלבבת, ואולי משוררת – אם לבחון נכוחה את תרגומי השירה המופתיים של זיוה שמיר.